

OVER GELOOF EN BIJGELOOF BIJ DE VISSERSBEVOLKING VAN DE WESTHOEK

door Lic. R. DANSERCOER

De zee heeft zonder de minste twijfel steeds een grote aantrekkingskracht uitgeoefend op de Vlaamse kustbewoner en de visserij was in de voorbije eeuwen, en blijft overigens nog steeds voor velen, een voorname bron van inkomsten. Op onze westkust was Nieuwpoort eertijds een belangrijke vissershaven; op dit ogenblik is het belang ervan verminderd (1). De stad werd in de 12e eeuw gesticht en de oorspronkelijke bewoners moeten voor een groot deel vissers geweest zijn. De stichtingskeure van 1163 bevat, benevens de voor die tijd gebruikelijke juridische en hoofdzakelijk strafrechterlijke bepalingen, ook een economisch deel, waarin verschillende vissoorten en typen van vaartuigen vermeld worden, iets wat wijst op een wezenlijke bedrijvigheid op het gebied van de visserij (2). Er werden belastingen op de vangsten gelegd, de stad Nieuwpoort groeide in de loop der eeuwen en, vermits de vangsten en terzelfdertijd ook de belastingen of tienden toenamen, oefenden deze laatste een grote aantrekkingskracht uit bij de instanties, die er de hand konden op leggen of die hoopten ze eerstdaags te kunnen opstrijken.

De Kerk, die in de godsdienstige middeleeuwen machtig was, keek steeds met veel belangstelling naar deze tienden doch alles liep hierbij niet steeds van een leien dakje. In de 13e eeuw twistten de twee Veurnse abdijen, die van Sint Niklaas, aan dewelke in 1165 het toezicht over de eerste kapel te Nieuwpoort was opgedragen geworden en aan dewelke in 1183 de haringtienden te Oostduinkerke en te Nieuwpoort waren toegekend geworden (3) en die van Sint Walburgis, die belust werd op de interessante belastingen en hierbij zelfs een beroep deed op de Paus, onder elkaar om de tienden te Nieuwpoort te innen. De betwisting nam scherpe vormen aan en leidde tot handtastelijkheden en doodslag in 1236.

Kerkelijke belastingen op de, vooral in de middeleeuwen bloeiende haringvangst, ook « heilig deel » of « heilig geld » geheten, waren aan onze kust gebruikelijk tot aan de Franse Revolutie (4). Deze taksen, die dus allerminst een uitzondering vormden te Nieuwpoort, tonen aan hoe groot

(1) H. STALPAERT. *Oudvlaamse zeevisserij*. Heule 1957, pp. 5-11.

(2) L. GILLIODTS - VAN SEVEREN. *Coutumes de la ville et du port de Nieuport*. Brussel 1901, p. 142 e.v.

(3) Idem, p. 150 en pp. 154-155.

(4) R. DEGRYSE. *Vlaanderens Haringbedrijf in de Middeleeuwen*. Antwerpen 1944, pp. 63-70.

de invloed was die de Kerk, meer speciaal op onze Vlaamse kustbevolking, had.

Maar ook op andere vlakken speelde de Kerk in de middeleeuwen een rol in de Westhoek. Het volstaat hier te herinneren aan de Abdij van Duinen te Koksijde, oorspronkelijk slechts een klein centrum, gesticht in 1107, naderhand een grote Vlaamse Cisterciënserabdij, waarmee de naam van de gelukzalige Idesbald van der Gracht, abt van 1155 tot 1167, eigenlijke grondlegger van deze abdij, die ook zorgde voor de uitbreiding ervan, steeds verbonden zal blijven. Het werk van de monniken van Koksijde, die onvruchtbare gebieden voor de landbouw geschikt maakten, is zeker niet de loochenen en de gelukzalige Idesbald werd steeds doorheen de eeuwen door de plaatselijke bevolking aangeroepen.

De Kerk was in dit deel van ons land, zoals ten andere overal elders, een macht. Anderzijds was de Vlaamse visser innig gehecht aan zijn geloof maar, tussen dat geloof tierde het bijgeloof welig, zoals ook tussen de werkelijkheid veel fantasie geweven werd. In verband met de zoëven ver-noemde Abdij van Duinen vertelde men bij voorbeeld vroeger dat deze abdij bedolven was geworden onder de grote Koksijdse duin, de Hoge Blekker, die de kop zou geweest zijn van een monster, door de zee op het land geworpen, en waarvan de staart de zandbank de Blinde Kleppe zou geworden zijn (5) : geschiedenis, de Abdij van Duinen verdween inderdaad onder het zand, doorweven met legende.

Alhoewel het Christendom in veel gevallen het primitieve geloof in geesten en andere buiten- of bovennatuurlijke wezens in zoverre beïnvloed had dat de mensen in deze wezens dikwijls duivels begonnen te zien, bleef soms bijgeloof, en dit niettegenstaande het Christendom, in zijn oorspronkelijke vorm bestaan.

De grote invloed van Kerk en geloof — ook van bijgeloof — op de Vlaamse vissersbevolking was tot voor enkele tientallen jaren nog zeer opvallend. Zelfs nu is hij nog merkbaar in, bij voorbeeld, scheepsnamen als daar zijn « Hoop op Christus », « O.L. Vrouw, ster der zee » en andere, of ook in de zeewijdingen, die op verschillende plaatsen om het jaar gebeuren, doch nu met minder plechtigheid gepaard gaan dan in de voorbije jaren steeds het geval was en op weg zijn om meer folkloristische stoeten te worden dan godsdienstige gebeurtenissen.

In de middeleeuwen lag de nadruk vooral op de haringvisserij en werden, om een goede vangst af te smeken of als dank voor een redding, giften gedaan of bedevaarten ondernomen. Bij de vissersbevolking van de Westhoek uit de 17e en 18e eeuwen draaide omzeggens alles omheen de IJslandvaart of Noordvisserij (6). Onder deze benamingen verstaat men de, hoofdzakelijk tijdens die eeuwen, beoefende visserij op IJsland ; doel ervan was de kabeljauwvangst. Deze visserij nam zulkdanige vormen aan dat in 1727 te Nieuwpoort zelfs een grote compagnie kon opgericht worden, die bleef bestaan tot in 1780 en waarvan de activiteit speciaal toegespitst was op de IJslandvaart.

(5) A. VAN HAGELAND. *De magische zee*. Leuven 1961, pp. 141-142.

(6) J. FILLIAERT. *De laatste Vlaamsche IJslandvaarders*. Nieuwpoort z.d.

Nieuwpoort was, voor de Westhoek, het centrum van waaruit vertrokken werd, naast Duinkerke ten westen en Oostende ten oosten. Elke tocht duurde ongeveer een half jaar, begon in maart om veelal in augustus, soms zelfs in september, te eindigen. De technische vooruitgang deed de IJslandvaart in deze vorm omtrent de laatste eeuwwisseling verdwijnen en ook de laatste IJslandvaarders, die doorgaans uit dezelfde families kwamen en gerecruteerd werden in de kuststreek van Noord-Frankrijk en aan de Belgische westkust tot Lombardsijde, zijn ondertussen uitgestorven. Met hen verdwenen ook tal van uitingen van het volksgeloof uit vroegere eeuwen want de IJslandvaarders maakten de kern uit van de Vlaamse vissersbevolking, waar alle oude gewoonten en gebruiken in ere gehouden werden. Rooms-katholiek als hij was vergat de IJslandvaarder nooit, wanneer hij behouden teruggekeerd was, de hemel te bedanken door een ex-voto te schenken aan een of andere heilige, een gedane belofte te volbrengen of een bedevaart te ondernemen. Zeer vaak nam hij deel aan de boetprocessie, die sedert 1644 elke laatste zondag van juli door de Veurnse straten trekt. Hij torste dan een zwaar houten kruis, dat hij met een bepaald teken merkte om datzelfde kruis het jaar daarop gemakkelijk terug te vinden (7).

Naast deze onbetwistbare uiting van diep geloof en betrouwen op God en de Goddelijke Voorzienigheid hechtte de visser nochtans evenveel belang, bij voorbeeld, aan wat men « voortekenen » heette. Soms zagen de zeelui in de omgeving van IJsland rode strepen in de lucht en meenden ze geluiden te horen, die gelijkenis vertoonden met het klappen van een zweep; dat verschijnsel — een voorteken — was bekend als de « marionetten »; het voorspelde weinig goeds en men kon ertegen enkel O.L. Vrouw aanroepen en verder de gebeurtenissen afwachten. Indien de bede niet aanhoord werd en men midden in een storm terecht kwam, kastijdde men het beeld van de H. Maagd door het heen en weer te werpen in de kajuit, een daad waarover de vissers naderhand berouw voelden. Tot eerherstel lieten zij dan, bij hun terugkeer aan de wal, een mis opdragen en soms meerdere indien er meerdere kastijdingen hadden plaats gehad: zo kwamen ze opnieuw in de gunst van O.L. Vrouw (8). Zuiver geloof is dit reeds niet meer.

Maar nog aan andere voortekenen — en dit is dan volledig bijgeloof — hechtte de Vlaamse visser belang. Indien hij, juist voor hij zee koos, vrouwen of geestelijken, een kat of een hond ontmoette leidde hij hieruit af dat zijn reis ongunstig zou verlopen. Narigheid mocht men verwachten — en dat is eerder logisch — wanneer de motor niet te best in orde was of ook — en dat is minder normaal — wanneer men oude, versleten manden of een lijk opviste, waardoor men gedwongen werd de duur van de tocht in te korten. De dood kondigde zijn bezoek aan wanneer dakpannen van de woning van de visser losgeraakten, meubels kraakten, wanneer een

(7) Idem. pp. 141-142.

(8) B. BIJNENS. *Het volksgeloof bij de vissers uit de Westhoek. Bachten de Kupe*, 6e jg. nr. 3, 1964, p. 71.

A. VAN HAGELAND. Op. cit., p. 170 en p. 200.

brood omgekeerd op de tafel lag, wanneer messen in kruisvorm lagen of wanneer men 's vrijdags naar de haarkapper durfde gaan (9).

Visioenen konden tijdens de slaap een lid van de vissersfamilie duidelijk tonen wat er met een huisgenoot op zee gebeurd was (10). Men geloofde dat pastoor Lootens regelmatig dergelijke visioenen had. Priester Cesar Lootens (1837-1905) verwierf, einde 19e eeuw - begin 20e eeuw, vooral in de kringen van de IJslandvaarders, een zekere vermaardheid. Hij was van 1870 tot 1888 kapelaan te Oostduinkerke en werd daarna pastoor te Koksijde (11). Hij werd door de bevolking beschouwd als een ziener, die daarbij ook de duivel en andere kwade geesten kon verjagen en tot het verrichten van nog meer bovennatuurlijke daden in staat was. De grote macht, waarover pastoor Lootens beschikte kan, althans gedeeltelijk, zo niet geheel, verklaard worden, wanneer men weet dat de geestelijke regelmatig naar Duinkerke trok om inlichtingen in verband met de visserij. Zo kwam het dat hij soms geruchten opving over rampen op zee, lang voor het nieuws eigenlijk kon bevestigd worden. Hij bereidde dan de getroffen families voor die vanzelfsprekend naar hem opzagen als naar een groot en geleerd man (12).

Gelukkig waren er soms ook gunstige voortekenen : het ontdekken van een hoefijzer van een paard, dat in de tegenovergestelde richting van de vinder ging, het tintelen van de handen, het horen van de koekoek en andere tekenen konden wijzen op mooi weer, een voorspoedige reis, een goede vangst. In de 19e eeuw geloofde men nog dat het bezoek van een lid van de Belgische koninklijke familie aan boord van een vissersvaartuig geluk voor de toekomst bracht (13).

Het geloof in heksen, die in de middeleeuwen zeer gevreesd waren, bleef bij de eenvoudige mensen tot in het begin van deze eeuw voortleven. In de 17e eeuw was Jeanne De Deyster of Jeanne Panne berucht geweest te Nieuwpoort ; ze had de dood op de brandstapel gevonden maar tot voor enkele tientallen jaren had men nog schrik voor de slechte invloeden, die moderne heksen konden laten gelden van op afstand ofwel o.m. door spelden te prikken in een pop of in een kaars, die de te treffen persoon verbeeldde — men sprak dan van het « envoutement » — ofwel door muizen te sturen — dat heette men de « zende » (14). Wie betoverd was kon de « kokkemare » krijgen ; de symptomen hiervan waren bleekheid, zwakheid, teneergeslagenheid. In de ruïnen van de Sint Laurenstoren, een overblijfsel van de tweede Nieuwpoortse parochiekerk uit de 13e eeuw, die in de volksmond soms Duivelstoren geheten wordt omdat hij door de duivel zou gebouwd geworden zijn in ruil voor de ziel van een visser (15),

(9) A. SLEEKs. *Bijseloof en volksremediën te Oostende*. Oostende z.d., pp. 23 e.v.
A. VAN HAGELAND. Op. cit., pp. 215-216.

(10) J. FILLIAERT. Op. cit., p. 149.
A. VAN HAGELAND. Op. cit., p. 216.

(11) B. BIJNENS. *E.H. Lootens, beschermer der IJslandvaarders*. Het Volk. 17-11-1952.

(12) J. FILLIAERT. Op. cit., p. 149.

(13) A. VAN HAGELAND. Op. cit., pp. 228-229.

(14) J. ASPELAGH. *Sagenboek van het Oude Kamerlingsambacht uitgebreid tot Oostende en Nieuwpoort*. Licentiaatsverhandeling. Leuven 1958, pp. 170 en 176.

(15) Idem, p. 229.

meende men dat de heksen vroeger hun bijeenkomsten hielden. Gelukkig bleek de geestelijkheid, o.m. weer pastoor Lootens, in staat heksen en tovenaars te herkennen en kon ze ook hun nefaste invloed neutraliseren. Zelfs sommige leken hadden de gave van het « aflezen » van ziekten, vooral dan van die waar natuurlijke oorzaken moeilijk te ontdekken waren. Dat aflezen kon bij voorbeeld gebeuren met het Sint Jansevangelie of met het zgn. sterke gebed van Keizer Karel, waarvan beweerd wordt dat het dikwijls met gunstig gevolg aangewend werd (16). Zout onder een tapijt of een paasnagel onder de huisdrempel hielden heksen buiten en door een heks wat vis te geven kon men ze vriendelijker stemmen.

Naast heksen waren er aan de kust ook geesten, waarmee men soms af te rekenen had; deze geesten werden gevreesd, alhoewel ze niet zozeer kwaadaardig waren doch er veeleer op uit schenen om de mensen te kwelen (17). In de Westhoek kende men de « eeuwige kruier », een geheimzinnige garnaalvanger, die steeds met een lichtje rondwaalde en de mensen schrik aanjoeg (18). Vissers en andere kustbewoners konden eveneens lastig gevallen worden door de « witte geest », de « latteklimmer » of terugkerende doden. Over de ganse kust werd van oudsher de « waternekker » zeer gevreesd: hij durfde de mensen in het water gooien of liet ze verdwalen (19). Gewoonlijk sleepte hij kettingen achter zich aan, kon kwaken als een kikker of kon zich voordoen onder de gedaante van een heel grote hond. Het was waarschijnlijk ook diezelfde hond die in de 12e eeuw moeilijkheden veroorzaakt had na de doorbraak van een dijk benoorden Brugge: hij verhinderde toen de werklieden de bres volledig te stoppen; daarop zou een werkman het dier in de overblijvende kleine, maar zeer diepe put gegooid hebben en in enkele uren was daarna — beweert men — het werk volledig af. De stad, die op die plaats ontstond, kreeg, steeds volgens de legende, de naam Hondsdam, wat later Damme geworden is (20).

Tot op heden, en dit natuurlijk in verband met zijn werk, heeft de visser, net zoals de landbouwer, steeds interesse gehad voor het weer en nu nog altijd gelden vele weerspreuken. Graag is een zeeman vooraf op de hoogte van het komende weer, vooral als dit minder gunstig zou kunnen zijn en hiertegen meende hij in het verleden gewaarschuwd te worden door een slecht riekende zee, een rode zonsopgang of een zonsondergang achter wolken, een kring rond de zon of de maan, het vangen van een windvogel, de speelsheid der bruinvissen of de ontmoeting met een meerman. Storm mocht men verwachten bij zeer heldere nachten, wanneer lawaaiërige vogels hoog in de lucht cirkelden of wanneer de varkens luid knorden. Oostenwind was steeds een goed voorteken, westenwind niet; bij een lichtende zee was vochtig weer op komst en wanneer men,

(16) B. BIJNENS. *Het volksgeloof bij de vissers uit de Westhoek. Bachten de Kupe.* 6e jg. nr. 3, 1964, p. 69.

(17) J. ASPESLAGH. *Op. cit.*, p. 71.

(18) B. BIJNENS. *Het volksgeloof bij de Vissers uit de Westhoek. BdK.* 6e jg., nr. 3, 1964, p. 66.

(19) A. SLEEKES. *Op. cit.*, pp. 20-21.

B. BIJNENS. *Het volksgeloof bij de vissers uit de Westhoek. BdK.* 6e jg., nr. 3, 1964, p. 66.

(20) A. VAN HAGELAND. *Op. cit.*, pp. 53-54.

bij het begin van de herfst, vernam dat er zeehonden te Oostende gezien waren, geloofde men dat de winter eerder zacht zou uitvallen. De visser meende vooraf de windrichting te kunnen bepalen door in zoutwater gekookte en daarna gedroogde zeeëgels, zeenaalden en zeepalingen aan de zoldering in zijn woning te hangen of door een opgezette meeuw in zijn huis te plaatsen : hij geloofde dat die dieren vanzelf de windrichting aanwezen (21).

Van onmiddellijk dagelijks en praktisch nut waren de talrijke volksremedies tegen ziekten allerhande. Naast de aflezers, waarover hoger sprake, en op wie regelmatig beroep gedaan werd, kende men tal van middelen, waarvan men stevast geloofde dat ze genezing konden brengen. Zeewater heeft veel goede kwaliteiten en zeebaden oefenen een kalmerende invloed uit op de mens. Het volksgeloof schreef evenwel nog andere hoedanigheden toe aan het zeewater en aanvaardde zelfs dat, bij voorbeeld, de razerij erdoor kon genezen worden (22).

Men meende dat bepaalde vissen — net als sommige planten — geneeskrachtig waren. Reeds in de middeleeuwen gebruikte men het walschot, een olieachtige vloeistof afkomstig van de potvis, als middel tegen bloedingen ; uit amber vervaardigde men een wonderzalf. De zeelt of louw, een zoetwatervis, was, zowel bij ons als ver over onze grenzen bekend ; een doorgesneden zeelt op de borst was een afdoend middel tegen de geelzucht (23).

Levers van vissen werden zeer gezocht. Uit kabeljauwlevers haalde men de levertraan, die aanbevolen werd tegen bloedarmoede en tuberculose ; de witte levers gaven levertraan van de allerbeste kwaliteit (24). Bij hun werk werden de vissers vaak gewond door de stekels van sommige vissen. Deze en andere wonden werden genezen alweer met vislever : de lever van een pieterman of die van een stekelrog kon direct op de wonde gelegd worden, ofwel werd er een zalf bereid, samengesteld uit de levers en de hersenen van pietermannen, gemengd met zeewier en nat zand (25). Gezouten haring werd aanbevolen tegen keelziekten en om een oogkwaal te genezen was water uit het putje bij de visserskapel te Bredene het ideale heelmiddel (26).

Het lijkt geen twijfel dat inderdaad verschillende van de opgesomde middeltjes, zoniet echte geneeskracht, dan toch zeker een verzachtende uitwerking hadden of misschien een voorbehoedmiddel waren. Dat was veel minder het geval met dat ander « geneesmiddeltje » tegen verzweringen dat erin bestond de trouwring van de patiënt, met zijn bloed bevochtigd, omheen de zieke plaats te laten wentelen. Evenmin kan de gunstige invloed op het gezicht, die men toeschreef aan het dragen van gouden

(21) Idem, p. 228.

C. MORTIER. *Bijdrage tot de folklore van de Vlaamse zeevisser*. Licentiaatsverhandeling. Gent 1956.

(22) A. VAN HAGELAND. Op. cit., p. 142.

(23) Idem, p. 222.

(24) J. FILLIAERT. Op. cit., p. 92.

(25) A. VAN HAGELAND. Op. cit., p. 221.

(26) Idem, p. 200.

of zilveren oorringen, ernstig opgenomen worden. Toch bleven tal van oudere vissers tot aan Wereldoorlog II ofwel één ofwel twee oorringen dragen ; thans zijn er ons geen gevallen meer bekend. Tegen kiespijn, wratten, reuma en noem maar op bestonden talrijke volksremedies, de ene al eigenaardiger dan de andere ; ook bedevaarten brachten soms genezing (27). Tegen de zeeziekte, waaraan eveneens vissers kunnen onderhevig zijn, nam men een takje tijm of lavendel mee om hierdoor in volle zee de landelijke geuren te kunnen opsnuiven. Dit en andere middeltjes, zoals bij voorbeeld korreltjes zout op het hoofd strooien, werden veelal met eerder twijfelachtig resultaat angewend.

Uit dit alles blijkt hoe oneindig verscheiden de mysterieuze wereld van het volksgeloof tenslotte is ; daarbij is dikwijls de mondelinge overlevering de enige bron, wanneer men een kijkje in deze wereld wil nemen. Het moet dan ook geen verwondering wekken dat er bijna altijd meerdere varianten bestaan van eenzelfde verhaal of gebruik en dat volledigheid hier zeer moeilijk te bereiken is daar waar zelfs geloof en bijgeloof door-eengestrengeld zijn. Nu op dit terrein een grote kentering ingetreden is met de snelle vooruitgang van de wetenschappen is het nochtans jammer dat er heel veel dreigt verloren te gaan.

(27) B. BIJNENS. *Het volksgeloof bij de vissers uit de Westhoek*. BdK. 6e jg., nr. 3, 1964, pp. 71-72.